

ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 351.83

М. П. БУБЛІЙ

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Досліджено основні елементи і структуру громадянського суспільства та визначено характеристики взаємодії громадянського суспільства та держави.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, соціальна сфера, державне управління, соціальні умови.

The paper explores the basic elements and structure of a civil society and the characteristics of interaction between a civil society and the state.

Key words: civil society, legal state, social sphere, public administration, social conditions.

Взаємодія таких соціальних об'єктів, як інститут держави і громадянське суспільство на даний момент досліджено явно недостатньо. Основна проблема полягає у відсутності працездатної теоретичної моделі, в рамках якої були б вирішені протиріччя між бюрократичним інститутом права, що діє в рамках владної вертикалі та функціонуючим за мережевим принципом громадянським суспільством. Дана проблема актуальна не тільки для сучасної України, що здійснює перехід від авторитаризму до демократії, а й для західних країн зі, здавалося б, усталеними традиціями громадянського суспільства.

Розробкою теоретичних засад впливу держави на соціальні процеси займалися такі дослідники, як В. Варнавский, В. Гордін, Н. Діденко, А. Клименко, В. Корольов, В. Куценко, Я. Остафійчук, Е. Лібанова, К. Павлюк, О. Радченко, І. Савченко, О. Черниш, П. Шилепницький та ін. Віддаючи належне їх науковим напрацюванням з цієї проблематики, слід зауважити, що залишаються недостатньо дослідженими основні елементи структура громадянського суспільства та характеристики взаємодії громадянського суспільства та держави.

Метою даної статті є дослідження основних елементів і структури громадянського суспільства та визначення характеристик взаємодії громадянського суспільства та держави.

Багатьма дослідниками громадянське суспільство розглядається як третя сила, що займає положення між державою та економікою, з одного боку, і приватною сферою – з іншого. Цій тричастинній моделі відповідають концепції благополучного життя людини: як громадянина, працівника і споживача [1]. Як відзначає М. Вальцер, гарним життя може бути тільки в громадянському суспільстві, царстві фрагментації і боротьби, але також конкретних і справжніх солідарностей, де ми стаємо соціальними або колективними чоловіками і жінками. Картина включає людей, що вільно об'єднуються і спілкуються один з одним, формують і реформують групи всіх видів, не заради будь-якої приватної форми – сім'ї, племені, нації, релігії, комуни, братства чи сестринства, групи інтересів або ідеологічного руху, а заради соціальності як такої [9, с. 21]. Таким чином, не ринок, держава і нація дають задовільні відповіді на питання про благополучне життя, а лише громадянське суспільство.

Тричастинна модель може розглядатися і з просторової точки зору. Ринок – це глобальний феномен (світовий ринок), держава обмежена національно регіонально, тоді як громадянське суспільство переважно регіонально або локально, за винятком соціальних рухів.

Громадянське суспільство має складну соціальну структуру, для якої характерна наявність розвинених горизонтальних і вертикальних зв'язків.

Початковим і головним елементом громадянського суспільства є індивід, а похідним – утворювані ним соціальні інститути. Кожен індивід бере участь у правовідносинах всередині громадянського суспільства як самостійний суб'єкт, член сім'ї, член або учасник громадського об'єднання, частина соціальної групи. Однак громадянське суспільство передбачає діяльність індивіда більшою мірою в рамках того чи іншого об'єднання залежно від його інтересів і потреб.

Важливим і невід'ємним елементом громадянського суспільства є розвинена система громадських об'єднань, за допомогою яких люди можуть спільно вирішувати загальні проблеми, задовольняти і захищати свої потреби та інтереси у сфері політики, економіки, культури, у всіх галузях суспільного життя. Це – незалежні від держави організації, здатні впливати на державні інститути і огорожувати людей від необґрунтованого втручання останніх у суспільне життя. Об'єднання, що є складовими громадянського суспільства, відображають широку палітру господарських, сімейних, правових, культурних та інших інтересів громадян та організацій [3, с. 24].

Тобто основу горизонтальних зв'язків складають відносини, що виникають під час забезпечення життєдіяльності суспільства. Насамперед це економічні відносини, засновані на різноманітті та гарантованості усіх форм власності. Наявність власності – основна умова свободи особи як у громадянському, так і в будь-якому іншому суспільстві. Другу групу утворюють соціокультурні відносини, що включають сімейно-родинні, етнічні, релігійні та інші стійкі зв'язки. Громадянське суспільство може ґрунтуватися тільки на різноманітній, розгалуженій соціальній структурі, що відбиває все багатство і різноманітність інтересів представників різних соціальних груп і прошарків. Істотну роль у

формуванні нових соціальних контурів громадянського суспільства відіграє культурний плюралізм, що вбирає в себе всі елементи духовного життя і забезпечує рівноправну участь у творчій діяльності всіх індивідів. Верхній шар громадянського суспільства утворюють відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, з політичними і культурними відмінностями груп за інтересами. Таким чином досягається культурно-політичне різноманіття і терпимість, що припускають заперечення ідеологічних стереотипів і забезпечують вільне волевиявлення всіх громадян [3].

На думку Д. Норта, існування громадянського суспільства неможливе без наявності у членів суспільства громадянських якостей і особливої, громадянської культури. Людина тільки тоді стає громадянином, коли володіє високими моральними ідеалами, світоглядом, заснованим на поєднанні почуття власної гідності, незалежності, індивідуальності з повагою прав і свобод інших громадян при неухильному дотриманні законів. Громадянська культура охоплює все різноманіття інтересів різних соціальних верств і визначає фундаментальні цінності громадянського суспільства [5, с. 52].

Він так само стверджує, що вертикальні зв'язки громадянського суспільства характеризують його взаємодії з державою. Тісні відносини з державою встановлюють партії, пануючі еліти, підприємницькі асоціації та інші соціальні організації та соціальні інститути, що утворилися в надрах громадянського суспільства. Інтереси і потреби різних соціальних і політичних суб'єктів громадянського суспільства нерідко призводять до конфліктів, протистоянню між ними. Знімати гостроту протиріч покликана головним чином держава, що виконує функцію верховного арбітра. Без держави громадянське суспільство не зможе нормально функціонувати: у ньому можуть початися процеси розпаду і виникне гостре протистояння різних соціальних груп, громадських організацій. І навпаки, без вільного громадянського суспільства держава ніколи не буде демократичною. Державна влада може деформувати громадянське суспільство, звести до мінімуму автономію і самостійність індивідів і соціальних груп, але не в силах повністю ліквідувати духовне життя людей, насильно скасувати основні форми організації людської культури [Там же, с. 54].

Демократична держава призвана максимально задовольняти численні інтереси і потреби своїх громадян. Для досягнення цієї мети виникає необхідність інформувати державу про конкретні інтереси громадян, задовольнити які можна лише силами і засобами самої держави. А це діє ефективно лише через інститути громадянського суспільства. У той же час задоволення конкретних інтересів і потреб індивідами найчастіше можливе і без втручання держави, силами самих індивідів, що об'єдналися на основі реалізації цих інтересів. Це найважливіша функція об'єднань у рамках громадянського суспільства [Там же, с. 56].

Відносини між державою і громадянським суспільством можуть бути предметом наукової дискусії. Відправним пунктом є питання про можливість доступу членів громадянського суспільства в громадську/публічну сферу.

Можливості такого доступу залежать від конкретних умов життя, які можуть виявитися самі по собі дуже серйозною перешкодою для участі в суспільному житті. Однак це явно суперечить взаємному зобов'язанню всіх членів громадянського суспільства створювати суспільну сферу, в якій всі думки можуть бути виражені і всі вимоги можуть бути висунуті, і це включає зобов'язання, за яким кожна участь у дискусіях і конфліктах у громадській сфері буде можливою. Держава добробуту як вираження громадянського суспільства має дати цю можливість нужденним громадянам. Їхні проблеми: бідність, безробіття або відсутність житла – не повинні вирішуватися бюрократично лише як індивідуальні випадки; в силу загрози чи дійсного вилучення із суспільної сфери – як загроза суспільної свободи.

Держава добробуту як інструмент виробництва соціальної справедливості та основа свободи і рівності має розглядатися всебічно. Але сьогодні ми стикаємося з кризою держави добробуту і не можемо не висловити сумніви, чи повинен ринок або навіть громадянське суспільство підстрахувати її [8, с. 41].

Поняття “громадянське суспільство” і “демократична держава” характеризують різні, але внутрішньо взаємопов'язані сторони суспільства як єдиного організму. Громадянське життя в тій чи іншій мірі пронизано політикою, а політичне – не ізольовано від громадянського. Громадянське суспільство – першооснова демократичної політичної системи. У свою чергу, держава забезпечує буття громадянського суспільства. Громадянське суспільство – сфера прояву та реалізації індивідуальних, групових, регіональних інтересів. Держава є сферою вираження і захисту загальних інтересів населення. Потреби громадянського суспільства неминуче проходять через волю держави, щоб у формі законів отримати загальну значимість. Державна воля визначається потребами та інтересами громадянського суспільства. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більший простір отримує розвиток демократичних процесів у державі. Разом з тим, чим демократичніше політичний лад, тим ширші можливості для розвитку громадянського суспільства.

Розвинуте громадянське суспільство створює умови для свободи і самореалізації особистості, задоволення різноманітних інтересів і потреб людей, зумовлює демократичний і правовий характер держави. У громадянському суспільстві влада не може бути узурпована однією особою або вузькою групою. Поділ влади (законодавчої, виконавчої та судової), розмежування між різними суспільними суб'єктами економічних, соціальних і політичних функцій, сфер діяльності стають в демократичній політичній системі найважливішим життєвим принципом.

У кожній демократичній країні налічується безліч організацій громадянського суспільства. Вони організуються у всіх сферах суспільного життя у зв'язку з конкретними проблемами регіону і навіть окремого міста, у зв'язку з професійними, культурними, духовними інтересами. Важливими інститутами громадянського суспільства – об'єднаннями індивідів, є засоби масової інформації та політичні партії.

Економічна структура суспільства (економічний компонент громадянського суспільства) визначається наявністю різних форм власності – приватної, державної, муніципальної тощо. Відповідно до цього за кожним членом суспільства визнається право на вільне використання своїх здібностей і майна, підприємницької та іншої не забороненої законом економічної діяльності [6, с. 85].

Ринкові відносини – основа сучасної економіки неможливі без плюралізму форм власності та широкого класу приватних власників. Саме ринкові відносини становлять економічну основу громадянського суспільства, стимулюючи розвиток ініціативності, підприємництва громадян [4, с. 68]. Ринкові відносини є найбільш пристосованою до функціонування в рамках громадянського суспільства економічною системою. Тільки економічно заможний індивід здатний повною мірою усвідомлювати і реалізовувати свої права і свободи, діяти в рамках об'єднань громадянського суспільства на захист своїх прав і свобод, впливати на державну політику, усвідомлено беручи участь у політичному житті, діяльності політичних партій, виборах і референдумах.

В економічній сфері функціонує широка мережа організацій громадянського суспільства, створених індивідами і недержавними підприємствами (промисловими, торговельними, фінансовими тощо), які в сучасних демократичних державах становлять абсолютну більшість. Особливо слід підкреслити, що громадянське суспільство складають об'єднання і асоціації, які носять як комерційний, так і некомерційний характер. Такими організаціями можуть виступати самі економічні суб'єкти (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, інші господарські товариства), а також їх об'єднання, які є згідно з чинним законодавством є некомерційними організаціями, а тому мають на меті не отримання прибутку, а захист інтересів економічних суб'єктів.

Соціальна сфера громадянського суспільства включає об'єднання громадян, створені для реалізації їх соціально-економічних прав: профспілки, благодійні організації, товариства взаємодопомоги, товариства інвалідів, трудові колективи тощо.

Сім'я – один з найважливіших інститутів соціальної системи громадянського суспільства, та сфера відносин, де людина проводить суттєву частину свого життя. Сім'я, її цілі, ступінь її матеріального благополуччя, духовні відносини всередині сім'ї багато в чому визначають життя людини, його громадську активність, а в результаті впливають на успіхи і досягнення всього громадянського суспільства [2]. Не говорячи вже про те, що сім'я – основа демографічної політики суспільства і держави, а отже, застава самого існування держави. Сім'ю можна розглядати як первинну соціальну структуру, в якій відбувається виховання майбутніх членів суспільства, закладаються основи суспільної поведінки людини.

У політичній сфері громадянського суспільства діють такі його інститути, як суспільно-політичні організації та рухи; різні форми громадської активності громадян (мітинги, збори, демонстрації, страйки); органи громадського самоврядування за місцем проживання; недержавні засоби масової інформації.

Серед громадських об'єднань у даній сфері особливо слід відзначити політичні партії. Усі політичні партії можна віднести до громадянського суспільства в силу добровільності їх формування і того, що діяльність політичних партій безпосередньо пов'язана з організацією та функціонуванням публічної (політичної) влади [7]. Однак це не зовсім так. Справа в тому, що партії ставлять однією зі своїх основних цілей завоювання і здійснення політичної влади. При цьому політична партія, що отримала і здійснює владу в державі, автоматично стає її частиною, оскільки вона формує зі своїх членів органи державної влади, проводить через них свою політику. Дійсно, в умовах багатопартійності тільки політичні партії (а іноді їх десятки), що не знаходяться при владі, повною мірою відповідають критеріям суб'єктів громадянського суспільства. Однак у демократичних державах трапляється ситуація, коли законодавчу і виконавчу владу здійснюють різні партії. За будь-якого випадку до суб'єктів громадянського суспільства можуть бути віднесені виключно партії, що не знаходяться при владі.

Деякі автори до елементів системи громадянського суспільства відносять місцеве самоврядування, під яким у науковій літературі розуміється здатність місцевого співтовариства управляти власними справами. У силу цього місцеве самоврядування – інститут публічної влади, через який місцева спільнота здійснює різноманітну діяльність з вирішення питань місцевого значення на основі принципів самоорганізації та відповідальності. Однак, як уже зазначалося, первинним елементом громадянського суспільства слід визнати людину, вторинним – об'єднання людей, співтовариство (групу). У такому випадку невід'ємним елементом, підсистемою громадянського суспільства є місцеве співтовариство, а не місцеве самоврядування. Разом з тим місцеве самоврядування – необхідний елемент формування громадянського суспільства, оскільки він дозволяє місцевому співтовариству самоорганізуватися і самостійно нести відповідальність за вирішення своїх справ. Таким чином, розвиваються внутрішні зв'язки між членами спільноти, підвищується їх відповідальність за стан справ співтовариства.

Процес утворення місцевого співтовариства характеризується істотними особливостями. Найчастіше він пов'язаний з протестом проти дій державної влади. У разі, коли зовнішнього тиску на громадян немає, не відбувається і їх об'єднання. Такі процеси в більшій мірі характерні для великих міст, де роз'єднаність жителів історично вище, ніж у селах.

Духовна сфера громадянського суспільства покликана забезпечити свободу думки, слова, реальну можливість публічно висловити свою думку, самостійність і незалежність творчих об'єднань. Вона безпосередньо пов'язана зі стилем життя людей, їх моральністю, науковою творчістю, духовним вдосконаленням. У цій сфері діють громадські об'єднання діячів культури, освітні, творчі спілки, об'єднання за інтересами, релігійні організації. Серед духовно-моральної сфери суспільних відносин у громадянському суспільстві важливу роль відіграє такий соціальний інститут, як церква. Церква, релігія формують систему людських норм

і цінностей, регулюють соціальну поведінку людини, її ставлення до суспільства, сім'ї, іншим людям. Церква часто є хранителем національних традицій, самобутності народу, основ моралі, моральності, культури [8].

Формування громадянського суспільства найбільш успішно здійснюється в умовах світської держави, в якій жодна релігія не проголошується в якості офіційної або обов'язкової. Відділення церкви від держави має передбачати нейтралітет держави в питаннях віри, невтручання органів державної влади у внутрішню церковні справи і, відповідно, невтручання церкви у справи держави. Свобода релігії як елемент свободи совісті передбачає право людини обирати і сповідувати будь-яку релігію. Можливе формування громадянського суспільства і в клерикальній державі (наприклад, Великобританія), проте ні за яких умов громадянське суспільство не може виникнути в теократичній державі.

Особливо слід відзначити інформаційну систему громадянського суспільства. Вона виникла і сформувалася тільки в другій половині ХХ ст. разом з формуванням так званого “інформаційного суспільства” і бурхливим розвитком ЗМІ і засобів передачі інформації на відстань. За допомогою виникнення мережі Інтернет відбувається глобалізація проникнення інформації і певною мірою переплетення інститутів громадянського суспільства різних держав, їх взаємопроникнення і взаємовплив.

Суб'єктами громадянського суспільства, що діють в інформаційній сфері, є недержавні засоби масової інформації. Їх роль у державі і громадянському суспільстві надзвичайно важлива. Засоби масової інформації – це практично “очі і вуха” громадянського суспільства. ЗМІ покликані інформувати громадянське суспільство про діяльність влади, про спроби обмежити права індивідів і суспільства, про незаконні дії представників влади. Саме через них громадянське суспільство здійснює контроль діяльності держави. І саме вони здійснюють “зворотний зв'язок” між державою і громадянським суспільством, інформуючи органи влади про ставлення населення до дій влади та проблеми індивідів та їх об'єднань, які потребують допомоги з боку держави [Там же].

Різниця структур громадянського суспільства і держави зумовлює різні способи правового регулювання приватних і публічних відносин. У громадянському суспільстві діє принцип “дозволено все, що не заборонено”, втручання держави в його сферу суворо обмежено, закон може встановлювати правила лише на майбутній час, він не має зворотної сили.

У публічній сфері діє принцип “все, що не дозволено, заборонено”, тому статус органів державної влади та посадових осіб, їх компетенція детально врегульовані законом. У публічному праві закон може мати зворотну силу, якщо держава в чомусь покращує правовий статус осіб; закон обов'язково повинен мати зворотну силу, якщо їм пом'якшується покарання за будь-яке правопорушення або усувається протиправність цього діяння. Взаємовідносини громадянського суспільства і держави в реальності склалися так, що головує держава, в якій зосереджена політична влада. Разом з тим слід зазначити, що громадянське суспільство є найбільшою громадською силою, з якою держава не може не рахуватися.

Громадянське суспільство є одним з важливих і потужних важелів у системі “стримувань” і “протирав” прагненню політичної влади до абсолютного панування, маючи для цього чимало засобів: активну участь громадян у виборчих кампаніях і референдумах, великі можливості у формуванні громадської думки (зокрема, за допомогою незалежних телевізійних і радіоканалів та періодичній пресі), можливості в організації кампаній опору проведенню тих чи інших державних реформ; при цьому саме громадянське суспільство потребує державної підтримки, тому представники організацій громадянського суспільства беруть активну участь у роботі низки державних органів.

Громадянське суспільство – це джерело легітимності політичних сил, що стоять при владі; контакти з організаціями громадянського суспільства є для держави великомасштабним джерелом інформації про стан суспільства, його інтересах, настрої, відношення до пануючої політичної влади; в складні історичні періоди (економічні кризи, війни тощо) громадянське суспільство, як правило, стає потужною силою, що підтримує держава. У цілому ж демократичний режим передбачає тісну взаємодію держави і громадянського суспільства як основи політичної та економічної стабільності.

Громадянське суспільство внутрішньо суперечливе: в ньому домінує приватний інтерес, збігається і стикається діяльність різних суб'єктів. Громадянське суспільство по суті своїй має розвивати соціальну та економічну активність індивідів, усвідомлення ними своїх прав та інтересів, своєї особистісної індивідуальності. У рамках процесів громадянського суспільства найбільш яскраво проявляється ця індивідуальність, отже, виникають особистісна конкуренція, суперництво, внутрішні суперечності між індивідами. Ці протиріччя є рушійною силою розвитку громадянського суспільства, його прогресу. Держава, навпаки, проводить у життя спільний інтерес, об'єднує діяльність індивідів і соціальних груп в одне ціле, прагне до досягнення компромісу між різними суб'єктами громадянського суспільства. Воно відіграє роль фактора, що стримує розвиток протиріч до рівня, здатного зруйнувати громадянське суспільство. Призначення держави нівелювання соціальних протиріч, реалізації спільних інтересів, встановлення соціального миру.

Важлива умова функціонування громадянського суспільства – наявність у менталітеті громадян такої важливої цінності, як свобода. Стосовно до громадянського суспільства свобода розуміється, перш за все, як невтручання держави в приватне життя громадян.

Напряму з цінністю свободи пов'язаний принцип поваги до закону. Свобода однієї людини, як відомо, закінчується там, де починається свобода іншої людини.

Основні характеристики взаємодії держави та громадянського суспільства можуть бути зведені до такого: громадянське суспільство – це соціально-економічна і особиста сфера взаємовідносин між людьми. Втручання держави в неї має бути мінімізоване до соціально необхідних величин. Роль держави полягає в ньому в основному в підтримці правопорядку, боротьбі зі злочинністю,

у створенні умов для реалізації громадянами своїх прав і свобод, приватних ініціатив. Громадянське суспільство – деполітизоване і деідеологізоване суспільство. Це не означає, що воно не проводить ніякої політики, що не сповідує ніяких ідей і поглядів. Це означає лише, що в ньому не може бути моноідеології і абсолютного панування будь-якої політичної сили.

Основа взаємодії громадянського суспільства і правової держави складається в тому, що вони повинні взяти на себе функцію забезпечення прав людини і громадянина, розділивши її таким чином: держава забезпечує права громадянина (тобто політичні права), а громадянське суспільство – права людини (тобто особисті та соціальні права).

Література:

1. *Воронов І. О.* Виклик “Левіафану” : еволюція і перспективи громадянського суспільства : [монографія] / І. О. Воронов. – К. : Генеза, 2009. – 400 с.

2. *Кравченко Т. В.* Сім'я як інститут громадянського суспільства : монографія / Т. В. Кравченко // Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – С. 225–243.

3. *Крюков О.* Громадянське суспільство, як суспільно-політичне явище / О. Крюков, Т. Бельська [Електронний ресурс] // Суспільна політика. – 2012. – № 2. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2011-3/doc/2/03.pdf>.

4. *Нікітін В. В.* Особливості формування громадянського суспільства в Україні / В. В. Нікітін // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. : у 2-х ч. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2003. – № 2 (16). – Ч. 1. – С. 67–74.

5. *Норт Д.* Насиліе и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст / [пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой]. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2011. – 480 с.

6. Політична система і громадянське суспільство : європейські і українські реалії : монографія / [А. І. Кудряченко, В. М. Бебик, В. І. Бортніков, Ф. М. Рудич та ін.] / за заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.

7. Факторы развития гражданского общества и механизмы его взаимодействия с государством / [И. В. Мерсиянова, Л. Г. Ионин, А. Ю. Сунгуров и др.]; под ред. Л. И. Яковсона. – М. : Вершина, 2013. – 296 с.

8. *Федоренко В. Л.* Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні : теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти [Електронний ресурс] / В. Л. Федоренко, Я. О. Кагляк // Сайт Міністерства юстиції України : роз'яснення, юридичні консультації. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/20126>.

9. *Walzer M.* The Concept of Civil Society / M. Walzer // Toward a Global Civil Society. – 2006. – P. 16–22.

Надійшла до редколегії 09.09.2013 р.